

Reformaatio ja suomen kirjakielen synty

Kristinusko on alusta alkaen ollut kirjallinen uskonto. Sen kanonisella kirjakokoelmalla, *Biblialla* eli *Raamatulla*,¹ on kirjoitusten joukossa erityisasema, sillä se muodostaa uskontokunnan hengellisen ja opillisen perustan. *Raamattuun* sisältyy monenikäisiä ja keskenään eriluonteisia aineksia, ja sen kokoonpano on vaihdellut aikojen kuluessa kirkkokuntien välillä ja myös niiden sisällä.

Raamatun vanhimmat alkuperäistekstit on kirjoitettu kielillä, joita Euroopassa ei ole yleisesti ymmärretty, joten tekstejä on alettu kääntää jo vanhalla ajalla. Reformaatioaikana kääntämisen tarve lisääntyi, kun uusi oppi velvoitti kääntämään pyhiä tekstejä myös tavallisen oppimattoman kansan puhumille kielille.

Raamatun lisäksi kirkossa ja jumalanpalveluselämässä on tarvittu muutakin kirjallisuutta, esimerkiksi lauluja, rukouksia ja kuvauksia siitä, millä tavalla, missä järjestyksessä ja millaisin sanoin pyhiä toimituksia oli suoritettava. Papit ja muut kirkon työntekijät ovat tarvinneet myös käytännön ohjeita siitä, miten seurakuntalaisia oli opastettava ja palveltava elämän eri vaiheissa ja erityisesti sen tärkeissä käännekohtissa.

Kirjat tulevat tavallisen kansan ulottuville

Latina ei enää keskiajalla ollut kenenkään äidinkieli, vaan se oli kirkon ja oppineiden yhteinen kieli, jota kukaan ei voinut osata opiskelematta. Kouluja toimi erityisesti tuomiokirkkojen ja luostarien yhteydessä ja lisäksi seurakuntien ylläpitäminä joissakin tärkeimmissä kaupungeissa. Esimerkiksi Suomessa kouluja oli keskiajan lopulla Turussa, Viipurissa, Raumalla ja mahdollisesti Porvoosakin.²

Kristinopin levittämisessä, kristillisessä alkeisopetuksessa ja kirkollisten toimitusten suorittamisessa oli pakko turvautua jossakin määrin myös tavallisen kansan puhumiin kieliin. Valtaosa³ kansasta ei osannut eikä halunnutkaan lukea, joten tarvetta kansankielisten kirjojen laajamittaiseen tuottamiseen ei ollut. Ruotsin kieltä osaava väestönosa saattoi turvautua Ruotsin puolella tuotettuun kirjallisuuteen.⁴

Keskiajan ja uuden ajan taitteessa tilanne muuttui. Tärkeä tekijä oli 1450-luvulla keksitty kirjapainotaito, joka ennen pitkää antoi mahdollisuuden tuottaa suuret määrät kirjoja nopeasti ja suhteellisen halvalla. Aikaisemmin käsikirjoitusten laatiminen oli ollut hidasta ja vaativaa puuhaa, ja huolellisesti kirjoitetut ja koristetut käsikirjoitukset saattoivat olla hyvinkin kalliita. Näin ollen kirjat eivät keskiajalla olleet kenen tahansa ulottuvilla, vaan niitä omistivat ja tuottivat lähinnä

¹ Latinan *biblia* merkitsee sananmukaisesti 'kirjat' tai 'kirjoitukset'. Suomen *Raamattu*-sana on vanha venäläinen laina, joka sekin merkitsee 'kirjoitukset'.

² Katolisen ajan koulutusta kuvaa tarkemmin Kirsi Salonen omassa artikkelissaan käsillä olevassa teoksessa.

³ Joissakin ammateissa luku- ja kirjoitustaidosta oli selvää hyötyä. Esimerkiksi laajaa kansainvälistä kauppaa harjoitettaessa oli hyvä tehdä tavaraluetteloja, sopimuksia ja kirjanpitoa kirjalliseen muotoon. Myös kruunun virkamiehen oli hyvä osata lukea ja kirjoittaa.

⁴ Ruotsinkielistä kirjallisuutta kuvaa Mikko Kauko omassa artikkelissaan käsillä olevassa teoksessa.

luostarit, suuret seurakunnat ja varakkaat yksityishenkilöt. Kirjapainojen ensimmäinen menestystuote oli *Biblia*. Vaikka latinankielisellä *Vulgatalla* oli katolisessa kirkossa ehdoton auktoriteettiasema, sen rinnalle alkoi jo varhain syntyä kansankielisiä käännöksiä ja runomuotoisia mukaelmia.⁵

Ensimmäinen varta vasten Suomea varten painettu kirja ei kuitenkaan ollut *Biblia*, vaan dominikaaninen messukirja, latinankielinen *Missale Aboense*, joka painettiin Lyypekissä vuonna 1488.⁶ Kirjaan sisältyy Turun hiippakunnan pyhimyskalenteri ja erityinen kansilehti, joka esittää Suomen kansallispyhimystä, englantilaissyntyistä piispa Henrikiä ja hänen surmaajaansa, talonpoika Lallia. Lisäksi kuvassa näkyy korkea-arvoisia suomalaisia kirkonmiehiä sekä sivummalla kirjanpainaja Bartholomeus Ghotan. Kirjan varsinainen sisältö koostuu yleisempään käyttötarkoitukseen sopivasta latinankielisestä messuaineistosta, jolla ei ole erityistä yhteyttä Suomeen tai Turkuun.

Suomen kielelle ei raamatunkäännöksiä edes yritetty tehdä vielä keskiajan lopulla, mutta joitakin pienempiä, käsin kirjoitettuja tekstejä oli ilmeisesti olemassa. Söderköpingin provinsiaalisynodissa annettiin vuonna 1441 määräys, että pappien piti sunnuntaisin jumalanpalveluksen yhteydessä lukea kansankielellä tietyt katekeettiset eli uskonnolliseen alkeisopetukseen liittyvät tekstit, esimerkiksi Isä meidän -rukous, uskontunnustus ja *Ave Maria*.⁷ Määräys uudistettiin Turun hiippakuntasynodissa vuonna 1492, ja viimeistään silloin sen on ymmärretty koskevan myös Suomea. Tekstit piti lukea samassa seurakunnassa aina samalla tavalla, jotta kansa olisi oppinut ne ulkoa, ja tätä varten ne piti kirjoittaa muistiin. Yhtään kirjallista muistiinpanoa ei kuitenkaan ole säilynyt nykyaikaan asti. Kun tarkastellaan mainittujen tekstien asuja vanhimmassa kirjakielessä, niissä voi havaita selviä keskinäisiä eroja.⁸ Teksteillä ei siis ole ollut koko Suomessa käytettyjä normaaliasuja vielä keskiajan puolella, vaan jokaisella seurakunnalla saattoi olla oma, hieman muista poikkeava versionsa.

Laululla on kristittyjen hengellisessä elämässä ollut aina tärkeä rooli. Keskiajan katolisessa kirkossa jumalanpalvelukseen kuuluvista lauluosuuksista vastasivat kirkonmiehet, koululaiset ja harjoitetut kuorot. On kuitenkin pidetty mahdollisena, että kirkollisissa juhlakulkueissa ja muissa vapaamuotoisemmissa tilanteissa myös tavallinen kansa olisi päässyt osallistumaan laulamiseen. Vanhimmissa kirkkolaulukäsikirjoituksissa on muutamia kertosaäkeistöjä, jotka on kirjoitettu säännöllisesti ilman nuotteja.⁹ Näitä säkeistöjä on arveltu keskiaikaisiksi, kansankielisiksi lauluiksi, ns. *leiseiksi*, joiden nimitys johtuu säkeistön päättävästä kreikankielisestä pyynnöstä *Kyrie eleison* 'Herra, armahda'.¹⁰ Leiseille voidaan osoittaa muunkielisiä keskiaikaisia esikuvia, mutta mitään suoranaista todistetta ei ole siitä, että niitä olisi laulettu myös suomeksi keskiajan puolella.

⁵ Esim. Noack 1970, 24–25.

⁶ *Missale Aboense* on ainoa Suomea varten painettu inkunaabeli eli ennen vuotta 1500 painettu kirja. Kansalliskirjasto on julkaissut digitaalisena verkossa kahdeksan säilynyttä kappaletta, joista seitsemän kuuluu sen omiin kokoelmiin.

⁷ Pirinen 1988, 10.

⁸ Tarkemmin Uusitalo 2015.

⁹ Tuppurainen –Hannikainen 2010, 76, 79, 81.

¹⁰ Gummerus 1933.

Reformaation myötä kansankielten asema parani ratkaisevasti, koska niitä saattoi nyt käyttää liturgisena kielenä ja kirkon kanonisen kirjallisuuden kielenä. Kirjallisuus tuli tarpeelliseksi myös Suomessa, kun jokaisen kristityn piti reformaation hengessä ainakin periaatteessa saada mahdollisuus itse lukea ja tarkistaa omalla kielellään, mitä Pyhässä kirjassa sanottiin. Ennen oli Jumalaa rohjettu lähestyä vain pappien ja pyhimysten välityksellä. Nyt saattoi jokainen päästä itse osalliseksi Jumalan sanasta omalla äidinkielellään ainakin kuuntelemalla ääneen luettua kirjaa. Koska suomen kirjakieltä ei ennestään ollut olemassa, se oli tässä uudessa tilanteessa luotava. Koulutuksen ja oppineiston kielenä säilyi kuitenkin latina pitkälle uuden ajan puolelle asti.

Reformaation eteneminen Ruotsissa ja Suomessa

Saksassa reformaatio käynnistyi toden teolla lokakuun viimeisenä päivänä vuonna 1517, kun Martin Luther naulasi teesinsä Wittenbergin linnankirkon oveen. Wittenbergin uudessa ja edistyksellisessä yliopistossa oli tuohon aikaan useita pohjoismaisia opiskelijoita, mm. ruotsalainen Olavus Petri, ja tieto uudistuksista alkoi hiljalleen levitä sekä Skandinaviaan että Baltiaan ja niiden kautta myös Suomeen. Hiippakunnan pääkaupunki Turku oli läheisessä yhteydessä valtakunnan pääkaupunkiin Tukholmaan ja toiseksi tärkein linnoitus- ja kauppakaupunki Viipuri puolestaan suuntautui Baltian kauppaja sivistyskeskuksiin. Baltiassa ja Inkerinmaalla oli pappien ja virkamiesten yhteisenä kielenä saksa, joten reformaattorien teoksia saatettiin lukea ja arvioida heti tuoreeltaan.

Ruotsissa kuningas Kustaa Vaasa irrotti valtakuntansa katolisen kirkon yhteydestä ja toteutti ruhtinasreformaation Västeråsin valtiopäivillä vuonna 1527. Vuonna 1529 Tukholman raati päätti ottaa omassa seurakunnassaan käyttöön kansankielisen liturgian latinankielisen rinnalle, ja Uppsalan kirkolliskokous asettui kansankielisen jumalanpalveluksen kannalle koko valtakunnan osalta vuonna 1536. Viimeistään seuraavana vuonna päätöstä alettiin panna toimeen myös Suomen puolella.

Martin Lutherin kirjallinen työ loi perustan uudelle reformaatioajan kirjallisuudelle pääosin jo 1520-luvulla. Erityisen tärkeitä teoksia olivat Uuden testamentin saksankielinen käännös, rukouskirja, katekismus, latinan- ja saksankieliset messukirjat ja koko kirkkovuoden kattava saarnakokoelma eli postilla. Vuonna 1534 valmistui koko *Bibliasta* uusi saksankielinen käännös, jota Luther yhdessä oppineiden professorikollegoidensa kanssa paranteli kuolemaansa asti.

Ruotsissa ja Suomessa omakielistä kirjallista aineistoa alettiin tuottaa osittain saksalaisen esikuvan mukaan, osittain oman vanhan perinteen pohjalta. Ruotsin johtavaksi reformaattoriksi kohosi Olavus Petri, joka yhdessä veljensä Laurentius Petrin kanssa järjesti kirkon oloja ja tuotti ruotsinkielistä kirjallisuutta. Uusi testamentti valmistui vuonna 1526 ja kirkkokäsikirja vuonna 1529. Vuonna 1528 Olavus Petri julkaisi kirjasen nimeltä *Een liten boock om sacramenten*, jossa hän puolusti kansankielen käyttöä jumalanpalveluksessa, ja ruotsinkielinen messukirja, *Then Swenska Messan*, painettiin vuonna 1531. Ensimmäinen luterilaisessa hengessä pohjoismaisella kielillä julkaistu Uusi testamentti oli kuitenkin tanskalainen käännös, joka painettiin jo vuonna

1524.¹¹ Jumalanpalveluksen viettämistä varten laadittiin tanskalainen messukirja, ns. Malmön messu, jonka aineistosta on eräitä jälkiä myös suomalaisessa liturgisessa perinteessä.

Reformaation ensimmäiset suomenkieliset sanansaattajat

Ensimmäisenä Wittenbergistä¹² oppinsa saaneena reformaation suomalaisdustajana mainitaan yleensä Petrus eli Pietari Särkilahti, vaikka tosiasiaa ei ole mitään varmaa todistusta siitä, että hän olisi ollut opiskelemassa juuri Wittenbergissä. Joka tapauksessa hän oli ollut opintomatalla Rostockissa ja Leuvenissä vuosina 1516–1522, ja Turkuun palatessaan hän toi uuden uskonsa osoitukseksi mukanaan vihityn vaimon. Hän oli tiettävästi ensimmäinen suomalainen pappismies, joka solmi virallisen avioliiton. Hän toimi Turun tuomiokapitulin jäsenenä, katedraalikoulun rehtorina ja kuninkaan luottamusmiehenä, mutta hän kuoli jo vuonna 1529, niin ettei hän enää ehtinyt olla mukana suomalaisen reformaation varsinaisessa toteutusvaiheessa. Hänet muistetaan kuitenkin nuoren Mikael Agricolan opettajana Turussa.

Ensimmäinen varmasti Wittenbergissä oppinsa saanut suomenkielinen kirkonmies oli Thomas Francisci Keijoi eli Tuomas Keijoi, joka lähti Saksaan vuonna 1531 ja palasi Turkuun vuonna 1533. Hän toimi muutaman vuoden katedraalikoulun rehtorina mutta lähti sitten uudestaan jatkamaan opintojaan Wittenbergissä vuonna 1539. Hänen paluustaan ei ole tarkkoja tietoja eikä myöskään siitä, valmistuiko hän koskaan maisteriksi, mutta Turusta hänelle ei enää toisella kertaa löytynyt sopivaa virkaa, ja niin hän joutui siirtymään kirkkoherraksi maaseudulle Hämeenkyröön. Hänen nimensä on joka tapauksessa nostettu usein esiin pohdittaessa, ketkä olisivat saattaneet olla ensimmäisten suomenkielisten tekstien kääntäjiä.

Mahdollisten kääntäjien joukkoon kuuluu myös Knut Johanneksenpoika eli Canutus Johannis Braumensis, joka promovoitiin maisteriksi vuonna 1536 Wittenbergissä. Hänen paluustaan Suomeen ei ole täsmällisiä tietoja, mutta vuodelta 1541 on varma tieto siitä, että hänet nimitettiin Turun kirkkoherraksi ja tuomiokapitulin jäseneksi. Pitkät ajat hän kuului kirkon sisäpiiriin, mutta virkanimityksissä hän jäi yleensä toisten varjoon. Asiakirjoista löytyy epämääräisiä vihjeitä siitä, ettei hän ollut ominaisuuksiltaan sopiva merkittävimpiin johtotehtäviin. Joka tapauksessa hän oli monien vuosien ajan Mikael Agricolan lähin työtoveri ja yhteistyökumppani.

Enemmän tietoja on Simo Viipurilaisen eli Simon Henrici Wiburgensiksen ansioista. Hän lähti Wittenbergiin vuonna 1532, kävi välillä Turussa ja lähti sitten uudestaan valmistuen maisteriksi vuonna 1541. Hän ei kuitenkaan palannut heti kotimaahansa, vaan jäi työskentelemään ja opettamaan Wittenbergiin käyden välillä myös Italiassa. Wittenbergissä hän tapasi Mikael Agricolan ja osallistui Uuden testamentin suomentamiseen yhdessä Martinus Teitin kanssa. Käännöstyöstä todistaa konkreettisesti Teitille kuulunut *Raamatun* hakemisto, joka on säilynyt. Vuonna 1544 Simon Henrici palasi Turkuun, mutta ei saanut paikkaa tuomiokapitulista. Hän kuoli vuonna 1545.

¹¹ Santesson 2002, 414–415.

¹² Kokonaisesityksen kaikista Wittenbergissä reformaatioaikana opiskelleista suomalaisista on laatinut Simo Heininen 1980. Suomalaisten ulkomaista opinkäyntiä ennen Turun akatemian perustamista on esitellyt kattavasti Jussi Nuorteva 1999.

Jälkeenpäin tunnetuimmaksi reformaatioajan Wittenbergin suomalaisopiskelijoista on noussut Mikael Agricola, joka ainoana onnistui saamaan teoksiaan painoasuun. Hän saapui yliopistokaupunkiin yhdessä lapsuudentoverinsa Martinus Teitin kanssa vuonna 1536. Molemmat olivat kotoisin Pernajasta, ja ilmeisesti he olivat myös opiskelleet yhdessä Viipurin koulussa. Kun he lähtivät maistereina kotimatkalle vuonna 1539, he saivat matkakumppanikseen saksalaisen Georg Normanin, joka oli tulossa Tukholmaan prinssien kotiopettajaksi. Tämä tuttavuus vaikutti konkreettisesti molempien suomalaisten tulevaisuuteen. Kun Norman eteni urallaan Ruotsin kirkon superintendentiksi ja ryhtyi uudistamaan kirkon hallintoa, Martinus Teit kutsuttiin prinssien opettajaksi Tukholmaan. Agricolalla puolestaan oli piispan kansliassa työskennellessään ilmeistä hyötyä siitä, että hän tunsikin henkilökohtaisesti kirkon hallinnon johtomiehiin kuuluvan Normanin.

Vanhimmat suomenkieliset käsikirjoitukset

Jumalanpalveluksissa ja kirkollisissa toimituksissa tarvittavia tekstejä ryhtyivät ensimmäisinä suomentamaan ilmeisesti ne pappismiehet, jotka omassa työssään tarvitsivat suomenkielisiä apuneuvoja. Kielitaitoinen pappi saattoi tietysti lukea tekstiä latinan- tai ruotsinkielisestä käsikirjasta ja kääntää sitä toimitustilanteessa, mutta kaikkien kielitaito ei tähän riittänyt. Sitä paitsi suullisiin tilapäiskäännöksiin liittyi aina se vaara, että käännöksestä tuli eri kerroilla erilainen. Vanhojen latinankielisten teosten kohdalla oli otettava huomioon myös opilliset uudistukset.

Kuten jo edellä on todettu, kansankielen käyttöön veloitettiin virallisesti vuonna 1537 ainakin tuomikirkkoseurakunnissa ja mahdollisuuksien mukaan muuallakin. Suomentaminen oli siis aloitettava viimeistään silloin. Mikael Agricola ei ilmeisesti ollut ensimmäisten kääntäjien joukossa, sillä hän oli opiskelemassa Wittenbergissä juuri siihen aikaan, kun suomen kieli määrättiin otettavaksi liturgiseen käyttöön.

Nopein tapa kirjallisten apuneuvojen hankkimiseksi oli kirjoittaa suomenkielistä tekstiä muunkielisen kirjan rivien väliin tai marginaaleihin. Keskiaikaisia kirjoja voitiin päivittää myös poistamalla niistä sopimattomia kohtia ja lisäämällä niihin uusia lehtiä, joille kirjoitettiin evankelisessa jumalanpalveluksessa tarvittavaa aineistoa. Näin voitiin arvokkaita katolisia messu- ja laulukirjoja säilyttää ja käyttää hyvällä omallatunnolla vielä reformaatioajanakin. Esimerkiksi Kangasalan seurakunnalle kuuluneeseen *Missale Aboenseen* lisättiin uuden opin mukaisia ruotsin-, latinan- ja suomenkielisiä käsikirjoitussivuja.¹³ Kangasalan messukirjan suomenkielinen jumalanpalveluskaava on todennäköisesti säilyneistä suomenkielisistä messukaavoista kaikkein vanhin. Siinä on joitakin kielellisiä erikoisuuksia, joita ei ole missään muussa reformaatioajan suomenkielisessä tekstissä. Eräs tällainen on yksikön 1. persoonan omistusliite *-nin*, esim. *tämä on minun lihanin*. Erikoispiirteet osoittavat, että käsikirjoitukseen nimensä merkinnyt kirkkoherra Lasse Henrikson on muodostellut tekstin itsenäisesti.¹⁴

¹³ Tarkemmin Häkkinen–Tuppurainen 2014. Kangasalan *Missale* kuuluu nykyään Kansalliskirjaston kokoelmiin ja se on julkaistu digitaalisena myös verkossa.

¹⁴ Kangasalan *Missalen* ruotsinkielisiä lisäyksiä käsittelee Mikko Kauko omassa artikkelissaan käsillä olevassa teoksessa.

Reformaatioajalta säilyneet käsikirjoitukset osoittavat, ettei kieli vaihtunut kerralla kokonaan. Monet 1500-luvun käsikirjoitukset sisältävät sekä latinan-, ruotsin- että suomenkielistä aineistoa. 1540-luvulla suomenkieliset painotuotteet alkoivat jo korvata käsikirjoituksia, mutta eivät syrjäyttäneet niitä kokonaan. Painattaminen oli ylipäänsä työlästä ja hidasta, koska lähin kirjapaino oli Tukholmassa. Jumalanpalveluksissa ja kirkollisissa toimituksissa oli laululla tärkeä rooli, mutta Tukholman kuninkaallisessa kirjapainossa ei osattu vielä painaa nuotteja. Nuottiviivastojen painaminen oli kyllä mahdollista, mutta nuotit oli kirjoitettava käsin. Niinpä erityisesti musiikkikäsikirjoituksia käytettiin vielä pitkään painetun kirjallisuuden rinnalla.

Vanhimmat suomenkieliset koodeksit eli kirjan muotoon sidotut käsikirjoitukset, jotka ovat säilyneet nykypäiviin asti, ovat peräisin aikaisintaan 1530-luvun lopulta tai 1540-luvulta. Näitä on tapana nimittää esiagricolalaisiksi käsikirjoituksiksi, koska ne ovat vanhempia kuin Agricolan painattamat samansisältöiset tekstit.

Koodekseista laajin ja arvokkain on Westhin koodeksina tunnettu käsikirjoituskooste, joka sisältää yhteensä 144 lehteä. Sen nimi viittaa Rauman kappalaiseen ja koulumestariin Mathias Westhiin, joka on kirjoittanut, ilmeisesti vanhemmista lähteistä kopioimalla, keskeiset osat koodeksin tekstistä ja merkinnyt siihen myös nimensä ja nimikirjaimensa.¹⁵ Koodeksi sisältää messun, käsikirjan ja sielunhoidon opaskirjan, rukoushetkien aineistoa ja jonkin verran irrallisia muistiinpanoja. Valtaosa teksteistä on suomenkielisiä, mutta messuaineistoa ja muistiinpanoja on myös ruotsiksi.¹⁶ Erityisen mielenkiintoiseksi Westhin koodeksin tekee se, että siinä on myös nuotein merkittyjä messusävelmiä sekä pysyviä (*ordinarium*) että vaihtuvia (*proprium*) osia varten. Siinä on esimerkiksi kolme suomenkielistä introitusta eli messun aloituslaulua, jollaisia ei tunneta muista 1500-luvun suomenkielisistä lähteistä, sekä seitsemän sekvenssiä eli vapaasti runoiltua messun *proprium*laulua.¹⁷

Suomenkielisistä koodekseista kaikkein vanhin on ilmeisesti Uppsalan evankeliumikirjan katkelma, joka sisältää suppean valikoiman jumalanpalveluksessa käytettyjä lukukappaleita ja rukouksia. Se on laadittu kohta sen jälkeen, kun kansankielisten jumalanpalvelusten pitämiseen veloitettiin Uppsalan kirkkoprovinsin tuomiokirkoissa vuodesta 1537 lähtien.¹⁸ Käsikirjoitus on ilmeisesti tehty Ruotsin puolella ja tarkoitettu sikäläiseen käyttöön. Mikään ei viittaa siihen, että tämä evankeliumikirjan katkelma olisi koskaan ollut käytössä Suomen puolella tai että se olisi kirjoitettu Suomessa. Tässä ei ole mitään merkillistä, sillä ensimmäinen seurakunta, johon ylipäänsä

¹⁵ Westhin koodeksin sisällöstä ja taustasta tarkemmin *Codex Westh. Westhin koodeksin tekstit* 2012.

¹⁶ Koodeksia on esitelty sanoin ja kuvin äskettäin ilmestyneessä Rauman seurakunnan historiateoksessa Risti ja lounatuuli (Kallio 2015; Häkkinen–Toropainen 2015).

¹⁷ Tuppurainen–Hannikainen 2010, 60, 71–73.

¹⁸ Penttilä 1931; Aalto 2013.

nimitettiin suomalainen saarnaaja, oli Tukholman seurakunta vuonna 1533.¹⁹ Ruotsissa ja erityisesti valtakunnan pääkaupungissa Tukholmassa oli reformaatioaikana paljon suomalaisia, joiden piti saada kuulla Jumalan sanaa omalla äidinkielellään yhtä lailla kuin Pohjanlahden itäpuolella asuvien suomalaistenkin.

Toinen Ruotsin puolella laadittu esiagricolalainen koodeksi oli Uppsalan käsikirja, johon sisältyy sekä messukaava että puutteellisesti säilynyt kirkkokäsikirja. Siinä mainitaan Agricolan aapinen ja rukouskirja, joista jälkimmäinen painettiin vuonna 1544 ja edellinen ilmeisesti vuonna 1543. Näin ollen Uppsalan käsikirjan täytyy ajoittua näitä ainakin hieman nuoremmaksi. Ei kuitenkaan ole syytä olettaa, että käsin kirjoitettua messua ja käsikirjaa olisi ryhdytty laatimaan sen jälkeen, kun vastaavat teokset oli julkaistu painettuna vuonna 1549. Messusta näyttää puuttuvan saksalaista alkuperää oleva virsi *O Lamm Gottes unschuldig*, joka vuonna 1548 uudistetussa ruotsalaisessa messussa ja Agricolalla (*Oo puhdas Jumalan karitsa*) on *Agnus Dein* jäljessä. Niinpä Uppsalan käsikirjan synty on ajoitettava vuosien 1544 ja 1548 väliseen aikaan.²⁰

Laajahkojen tekstikäsikirjoitusten lisäksi tunnetaan myös suomenkielisiä kirkkolauluja sisältäviä käsikirjoituksia 1540- ja 1550-luvuilta. Näistäkin on osa monikielisiä, kuten esimerkiksi *Graduale Ilmolense*²¹ ja *Graduale Tammelense*.²² Kokemäen kirkonarkistosta löydetty alkuperäinen *Codex Cumoensis* on tuhoutunut Kokemäen pappilan palossa, mutta siitä on säilynyt osittain teksti-, osittain valokuvajäljennös.²³

Ensimmäiset suomenkieliset kirjat

Kaikki vanhimmat suomenkieliset painotuotteet ovat mitä ilmeisimmin Mikael Agricolan laatimia. Valtaosan hän on suomentanut itse, mutta jonkin verran hän on käyttänyt hyväkseen myös keskiajalta periytyvää aineistoa. Lisäksi on otettava huomioon, että reformaatioaikana käännöksiä tehtiin usein ryhmätyönä, ja näin on odotuksenmukaista, että myös Agricolan teoksissa näkyy yhteistyökumppanien vaikutus. Kieliasu ei ole yhtenäinen, joten kirjat eivät edes päällisin puolin vaikuta kauttaaltaan yhden miehen työltä. Agricolan oma kielenparsi näkyy selvimmin hänen itsensä sepittämässä esipuheunoissa.²⁴

Mikael Agricolan ensimmäinen julkaisu oli *Abckiria*, pieni aapiskatekismus, joka painettiin Tukholman kuninkaallisessa kirjapainossa todennäköisesti vuonna 1543. Painon oli juuri ottanut haltuunsa saksalaiselta Jürgen Richolffilta oppinsa saanut mestari Amund Laurentsson, jota

¹⁹ Murray 1954.

²⁰ Ks. myös Rajamäki 2014.

²¹ Schalin 1946 nro 5.

²² Lindström 2013.

²³ Kurvinen 1929, 30–31.

²⁴ Agricolan runojen kieliasusta tarkemmin Häkkinen 2012.

Agricola myöhemmissä yhteyksissä nimitti hyväksi tai rakkaaksi ystäväkseen. Tuotteliaasta Mikael Agricolasta tuli joksikin aikaa Tukholman kuninkaallisen kirjapainon merkittävin asiakas.²⁵

Mikael Agricolan aapiseen on koottu aineksia eri lähteistä. Keskeiset esikuvat ovat olleet Martin Lutherin *Enchiridion; Der kleine Catechismus*, Philipp Melancthonin *Catechismus puerilis* ja Andreas Osianderin alkuaan saksankielinen katekismus, joka ilmestyi myös latinaksi käännettynä nimellä *Catechismus pro puerilis et iuventute*. Aapisen kansilehdellä on lukijoille suunnattu kehotusruno, joka on mukailtu Melancthonilta. Aapisen muusta sisällöstä kaikille edellä mainituille esikuvateoksille yhteisiä ovat kymmenen käskyä, uskontunnustus, Isä meidän -rukous sekä kasteen ja ehtoollisen sakramentit. Lutherin ja Osianderin mukaisesti Agricolalla on myös ripin sakramentti. Lisäksi hän on Lutherin tapaan ottanut mukaan ruokailun aloitus- ja päätösrukouksen sekä aamu- ja iltarukouksen.

Agricolan aapisessa on myös osia, jotka puuttuvat keskeisistä esikuvateoksista. Näitä ovat alkurunon jälkeen tulevat kirjainten ja kirjainyhdistelmien luettelot, joiden tarkoitus oli lukutaidon opettaminen. Aapisessa on käytetty kahta goottilaista kirjainlajia, fraktuuran koristeellisenä varhaismuotona tunnettua teuerdankia ja hieman pienempää ja yksinkertaisempaa schwabachia. Aapisessa on esitelty molempien kirjainlajien pienet ja isot kirjaimet luettelemalla aakkoset neljään kertaan.

Aapisen lopussa on keskiajalta juontuvat kellonsoittorukoukset, joita luettiin, kun kirkonkelloa soitettiin harvakseltaan kläppämällä eli lyömällä kellon kieltä laitaa vasten. Aapisen lopussa ovat tärkeimmät suomenkieliset lukusanat sekä numeroin että kirjaimin kirjoitettuina. Agricolan aikana käytettiin vielä yleisesti roomalaisia numeroita, ja ne ovat luettelossa ensimmäisinä, mutta niiden rinnalla on lueteltu myös arabialaiset numerot.

Keskiajan muistona aapisessa on Enkelin tervehdys eli *Ave Maria*, joka jo Turun hiippakuntakokouksen päätöksellä vuonna 1492 oli velvoitettu lukemaan suomen kielellä jumalanpalvelusten yhteydessä ja aina samalla tavalla, jotta kansa olisi oppinut sen ulkoa. Marialle suunnattuun rukoukseen alettiin luterilaisessa kirkossa suhtautua kriittisesti, kun reformaatio kielsi pyhimysten ja Neitsyt Marian palvonnan. Agricolan aapinen osoittaa kuitenkin, ettei tutusta ja rakkaasta Enkelin tervehdyksestä haluttua luopua aivan heti. Se on painettu aapiseen samanlaisin suurin ja koristeellisin teuerdank-kirjakkein kuin ne tekstit, jotka Örebron päätöksen mukaan piti aina lukea kansalle samalla tavalla. Kirjainten koko ja kauneus korostaa tekstien erityistä merkitystä.

Heti aapisen jälkeen Agricola toimitti painoon todellisen suurteoksen, vuonna 1544 ilmestyneen *Rucouskirian*. Kirjan sivut olivat tosin kooltaan pieniä, mutta niitä oli peräti 877. Yleensä reformaatioajan rukouskirjoissa oli vain parisataa sivua, joten kysymys oli kansainvälisenkin mittapuun mukaan poikkeuksellisen laajasta teoksesta. Teos oli kaunistettu puupiirroskuvilla, ja alkuosassa oli käytetty mustan painovärin lisäksi myös punaista.

²⁵ Perälä 2007.

Nimensä mukaisesti Agricolan rukouskirja sisältää enimmäkseen rukouksia. Niitä on kolmenlaisia. Ensimmäiseen osastoon on koottu saksalaisen Otto Brunfelsin rukouskirjan mallia noudatellen rukouksia Raamatusta, esimerkiksi 40 psalmia. Agricola ei kuitenkaan ole kääntänyt psalmeja Brunfelsin kirjasta, vaan ne on käännetty suoraan Raamatusta. On mahdollista, että käännöksiä on ollut olemassa jo aiemmin, sillä psalmeja on aina luettu ja laulettu ahkerasti, ja tätä perinnettä on tuskin haluttu katkaista siinä vaiheessa, kun reformaatio velvoitti käyttämään kansankieltä jumalanpalveluksissa ja hartaushetkissä.

Rukouskirjan toisessa osastossa ovat jumalanpalveluksessa kirkkovuoden eri aikoina tarvittavat rukoukset. Näiden valinnassa Agricolan tärkeimpänä esikuvana on ollut Turun keskiaikainen messukirja eli vuonna 1488 painettu *Missale Aboense*. Kolmannen osaston rukoukset ovat henkilökohtaista hartaudenharjoittamista varten, ja tähän Agricola on ammentanut aineksia sekä keskiaikaisesta perinteestä että uudesta reformaatioajan rukouskirjallisuudesta, yhteensä ainakin viidestätoista eri teoksesta. Rukouskirjan lähteitä on tutkinut erityisesti Jaakko Gummerus.²⁶ Uusimpia täydennyksiä lähdepohjaan on esittänyt Juhani Holma.²⁷ Mielenkiintoisena yksityiskohtana kannattaa mainita, että Agricola on ottanut rukouskirjaansa runsaasti aineksia mystisspirituaalisen schwenkfeldiläisen liikkeen rukouskirjasta *Bekantnus der sünden*, vaikka tämä Sleesiassa Caspar Schwenkfeldin johdolla syntynyt suuntaus oli irtautunut luterilaisuudesta tuomittu harhaoppiseksi jo 1520-luvulla.

Rukouskirjan alussa on kalenteriosasto, jonka teksti on suureksi osaksi latinaa. Sitä on sanottu ensimmäiseksi suomalaiseksi ensyklopediaksi, sillä siinä annetaan monenlaisia hyödyllisiä tietoja ajanlaskusta, tähtien tutkimisesta ja tähdistä ennustamisesta, lääkintätaidosta, anatomiasta, psykologiasta, historiasta ja teologiasta. Aivan alussa on ikuinen kalenteri, jossa on lueteltu kunkin kuukauden päivät varustettuina erityisillä tunnuskirjaimilla. Nämä tunnuskirjaimet saattoi mutkikkaiden laskutoimitusten avulla muuntaa viikonpäiviksi joka vuotta varten erikseen. Kalenterissa on myös sarake, jossa ilmoitetaan eri pyhimysten nimikkopäivät ja muut tärkeät asiat, esimerkiksi auringon siirtyminen tiettyyn eläinradan merkkiin, kevät- tai syyspäivän tasaus ja mätäkuun alku. Osa päivistä on merkitty asteriskilla, tähtimerkillä. Ne ovat ”hylättyjä päiviä”, erityisen huonoja päiviä, jolloin ei kannattanut aloittaa mitään tärkeätä työtä.

Joka kuukautta varten on käännetty pieni runo ruotsalaisesta virsikirjasta.²⁸ Runoissa kerrotaan eri kuukausien tavanomaisesta säästä ja ajankohtaisista töistä, mutta niiden sisällöstä näkee, että säkeet on alun perin sepitetty Keski-Euroopan oloja varten. Kevätkylvöjen ajaksi on näet merkitty jo huhtikuu, ja lokakuussa kehoitetaan korjaamaan viinirypäleet. Runojen jäljessä on terveydenhoito-ohjeita, joissa kehoitetaan syömään terveellisiä ruokia ja yrttejä, iskemään suonta

²⁶ Gummerus 1941–1955.

²⁷ Holma 2011, erit. 200–201.

²⁸ Agricolan mallina ollut *Then Svenska Psalmboken* painettiin vuonna 1543. Ruotsinkieliset säkeistöt on julkaistu Viljo ja Kari Tarkiaisen Agricola-elämäkerrassa (1985, 160–162) rinnakkain Agricolan suomenkielisten säkeiden kanssa.

ja nauttimaan ajankohtaan sopivia juomia. Ohjeet perustuvat keskiaikaiseen yrtilääkintään, jota oli harjoitettu erityisesti luostareissa.²⁹

Agricolan pääteos oli *Se Wsi Testamenti*. Sitä hän oli ilmeisesti alkanut suomentaa jo ennen lähtöään Wittenbergiin vuonna 1536, mutta ensimmäinen varma tieto käännöstyöstä on latinankielisessä kirjeessä, jonka Agricola lähetti kuningas Kustaa Vaasalle opiskelupaikastaan vuonna 1537. Kirjeessä Agricola valitteli omaisuutensa niukkuutta ja vaikeaa tilannettaan ja anoi jonkinlaista avustusta, jotta hän olisi saattanut jatkaa opintojaan ja jo aiemmin aloitettua Uuden testamentin suomennostyötä. Avustusta ei sillä kertaa herunut, mutta Agricola jatkoi opintojaan ja viipyi Wittenbergissä vuoteen 1539 asti, jolloin hän valmistui maisteriksi. Vuonna 1538 hän lähestyi uudelleen kuningasta, tällä kertaa ruotsinkielisellä kirjeellä, jossa hän korosti opintojensa koituvan kuninkaan alamaisten yhteiseksi hyödyksi.³⁰ Lisäksi hän viittasi meneillään olevaan Uuden testamentin suomennostyöhön. Tällä kertaa kuningas oli suopeampi, ja Agricolalle myönnettiin Turun tuomiokirkon varoista tuntuva avustus.

Wittenbergissä oli samaan aikaan myös kaksi muuta suomalaista, Agricolan matkakumppani ja lapsuudentoveri Martinus Teit sekä Simon Henrici Wiburgensis, jotka on jo lyhyesti esitelty aiemmin tässä artikkelissa. On ilmeistä, että hekin osallistuivat Uuden testamentin kääntämiseen. Tähän viittaa suoranaisesti Martinus Teitille kuulunut ja nykypäiviin asti säilynyt Raamatun konkordanssi eli kaikkien Raamatussa esiintyvien sanojen luettelo, johon omistaja on merkinnyt nimikirjaimensa ja vuosiluvun 1538.³¹ Tällainen luettelo oli erinomainen apuväline kääntäjälle, jonka piti tarkistaa, miten sanoja oli käytetty eri yhteyksissä. Yhteistyö oli kääntämisessä tavallista. Esimerkiksi Luther oli kääntämisohjeissaan ja pöytäpuheissaan korostanut sitä, että yksinään työskentelevälle kääntäjälle ei aina tule mieleen sopivia sanoja. Siksi oli hyvä, jos kääntäjällä oli apulaisia.

Uuden testamentin kääntäminen ja hiominen kesti kaikkiaan yli kymmenen vuotta, ja ilmeisesti Wittenbergistä paluun jälkeen hankkeen edistäminen oli todella yksinäistä puurtamista. Vuonna 1543 työ oli jo siinä vaiheessa, että Agricola näki tarpeelliseksi pyytää kuninkaalta Georg Normanin välityksellä lupaa ja avustusta teoksen painattamiseen. Kirjeessä Normanille Agricola vertasi itseään antiikin Sisufokseen, joka turhaan yritti pyörittää valtavaa kivenjäkälettä vuoren huipulle. Samalla hän antoi ymmärtää, että työ oli vielä loppuun saattamatta. Kuningas ei myöntänyt Agricolan toivomaa rahallista lisäavustusta, ja niin Uusi testamentti sai jäädä toistaiseksi odottamaan. Sen sijaan Agricola toimitti painoon Rukouskirjan, joka ilmestyi vuonna 1544.

Vuoden 1547 marraskuussa Agricola kirjoitti ystävälleen Nils Bielkelle, että Uuden testamentin painotyöt olivat käynnissä Tukholmassa. Hän ilmoitti joutuneensa suuriin velkoihin kirjan painatuskustannusten takia. Lisäksi hän kertoi, että painatuksessa avustamaan oli lähetetty Turun

²⁹ Agricolan mainitsemista kasveista ja niiden käytöstä tarkemmin Häkkinen–Lempiäinen 2011.

³⁰ Agricolan kirjeet on julkaistu liitteinä teoksessa V. Tarkiainen – K. Tarkiainen 1985.

³¹ Konkordanssia säilytetään Porvoon lukion kirjastossa (signum 553).

kappalainen Mikael Stefani (Tapaninpoika). Suomalainen oikolukija olikin tarpeen, sillä Tukholman kuninkaallisen kirjapainon työntekijät eivät osanneet suomen kieltä.

Agricolan Uusi testamentti on komea kirja, suuri, paksu ja runsaasti kuvitettu. Siihen ei Agricola kirjoittanut alkurunoja niin kuin aapiseen ja rukouskirjaan, vaan koko teoksen alussa on kaksi pitkää, suorasanaista alkupuhetta, joiden välissä on luettelo Uuden testamentin kirjoista. Lisäksi jokaisessa Uuden testamentin kirjassa on oma alkupuheensa, Ilmestyskirjaa lukuun ottamatta. Sen sijaan Ilmestyskirjassa oli suuri määrä suurikokoisia kuvia, jotka esittävät lopun aikojen kauhistuttavia olentoja ja tapahtumia. Teoksen painosmäärää ei tarkalleen tiedetä, mutta sen arvellaan olleen noin 500 kappaletta. Julkisista kirjastoista niitä tunnetaan 59 kappaletta.³²

Koko Uuden testamentin kahdesta alkupuheesta erityisen mielenkiintoinen on jälkimmäinen, sillä sen alussa Agricola kertoo käyttämistään lähteistä: Uusi testamentti oli suomennettu ”puolittain, kreikan, puolittain latinan, saksan ja ruotsin kirjoista”. Tutkijat ovat myöhemmin tarkentaneet tätä Agricolan omaa kuvausta ja todenneet, että keskeisiä lähteitä on tosiaankin ollut useita.³³ Näitä olivat Erasmus Rotterdamilaisen julkaisema kreikankielinen alkuteksti ja Erasmusuksen tekemä uusi latinankielinen käännös, katolisen kirkon perinteinen latinankielinen *Vulgata*, Martin Lutherin saksankieliset käännökset sekä Uuden testamentin ja koko Raamatun ruotsinkieliset käännökset.

Useiden esikuvatekstien rinnakkainen käyttäminen on monin tavoin ymmärrettävää. Suomentajalla ei ollut käytössään mitään suomen kieltä koskevia apuvälineitä, eikä Uuden testamentin teksti ole kaikin paikoin helposti avautuvaa. Monen eri käännöksen vertailu auttoi kääntäjää ymmärtämään tekstiä paremmin ja näkemään, miten saman asian saattoi ilmaista eri tavoilla.

Alkupuheen loppuosassa Agricola kertoo Olavus Petrin ruotsalaisen kronikan mukaan suomalaisten käännöstyöstä kristinuskoon. Lopuksi hän selostaa omaa käännöstyötään ja kielivalintaansa. Hän toteaa, että Suomen eri maakunnissa puhutaan erilaisia murteita, mutta hän itse käyttää ”Suomen” eli Varsinais-Suomen kieltä, koska Turussa on ”piispan stuoli ja istuin” ja koko maakunta on ikään kuin muiden maakuntien äiti. Hän toteaa, että suomen kirjakieli saattaa kuulostaa ensi alkuun oudolta ja kamalalta, mutta hän vakuuttaa sen tulevan suloisemmaksi ajan myötä. Eihän mikään vasta aloitettu voinut olla täydellistä!

Rukouskirjan ja Uuden testamentin lisäksi kirkollista elämää varten tarvittiin myös käsikirjallisuutta kirkollisten toimitusten suorittamista varten. Joitakin aineksia oli valmiina jo keskiajan perintönä, sillä kirkollisten toimitusten tietyt osat, kuten esimerkiksi kasteeseen ja vihkitoimitukseen sisältyvät kysymykset, avioliittokuulutukset, avioesteiden ilmoittaminen ja ripittäytyminen edellyttivät seurakuntalaisten aktiivista osallistumista ja niin muodoin kansankielen käyttöä.

Mikael Agricolan käsikirjan perustana oli vuonna 1548 uudistettu ruotsalainen käsikirja, mutta sitä ei ole noudatettu kaikilta osin. Agricolalla on kaksi sellaista lukua, joita ei ole lainkaan

³² Simo Heininen on Agricola-elämäkerrassaan (2007, 375) luetellut kaikkien julkisissa kirjastoissa olevien Agricolan alkuperäisteosten kappalemäärät ja sijaintipaikat.

³³ Tarkemmin esim. Itkonen-Kaila 1997.

ruotsalaisessa käsikirjassa, nimittäin sairaiden ja surevien lohduttamista käsittelevä luku IX ja Jeesuksen elämäkertaa kuvaava luku X. Luku IX perustuu Caspar Huberinuksen hartauskirjaan *Vom Zorn und der Güte Gottes* (Jumalan vihasta ja hyvydestä), jonka ensimmäinen painos oli ilmestynyt vuonna 1529. Luku X perustuu kreikkalaisen kirkkoisän ja Salamiin piispan Epifaniuksen teokseen *Panarion*, jossa annetaan ohjeita oikeasta uskosta ja harhaoppien vastustamisesta.

Sisällysluettelon mukaan Agricolan käsikirjassa olisi myös litania eli yleinen kirkkorukous, mutta sen Agricola julkaisi messukirjassaan, joka ilmestyi samana vuonna kuin käsikirjakin eli 1549. Toisaalta Agricolan vuonna 1544 ilmestyneessä rukouskirjassa oli jo aiemmin ilmestynyt hieman lyhyempi litania, joka oli käytännöllisesti katsoen samanlainen kuin Westhin koodeksiin sisältyvä litania. Olavus Petrin toimittamissa ruotsalaisissa käsikirjoissa litaniana ei ollut lainkaan, vaan se lisättiin vasta Laurentius Petrin uudistamaan käsikirjaan vuonna 1541.

Suomenkielisen messun lähin esikuva oli tietysti ruotsalainen messu, mutta omassa, vuonna 1549 painetussa *Messussa* Agricola ei pitäytynyt pelkästään siihen. Hän otti mukaan myös saksalaisia aineksia, joihin hän oli tutustunut opiskellessaan Wittenbergissä vuosina 1536–1539. Esimerkiksi alussa olevan kehotuspuheen malli on suurelta osin peräisin Martin Lutherin saksalaisesta messusta.

Varsinaisen messutekstin jälkeen on Agricolan *Messussa* vielä joukko Raamatusta ja sieltä enimmäkseen Jesajan kirjasta valittuja lukukappaleita, joita tarjotaan vaihtelun vuoksi luettaviksi tiettyinä päivinä. Näitä on kaikkiaan 22, ja niiden valinnassa Agricola on noudatellut Turun hiippakunnan keskiaikaista perinnettä ja *Missale Aboensen* tarjoamaa esikuvaa.³⁴ Aivan lopuksi on vielä yleinen kirkkorukous eli litania.

Agricolan kolmas liturginen kirja oli *Passio* eli *Piina*, kuvaus Jeesuksen kärsimyshistoriasta. Keskiakaisten kärsimysnäytelmien ja kulkueiden asemesta reformaatioaikana haluttiin keskittyä olennaiseen pelkästään sanan voimalla, ja tavaksi tuli esittää kärsimyshistoria lukemalla jumalanpalveluksissa ajankohtaan sopivia lyhyempiä kappaleita Matteuksen, Markuksen, Luukkaan ja Johanneksen evankeliumeista. Näissä tapahtumat oli kuitenkin esitetty osittain eri tavalla, joten niiden sisältöjä oli yhdisteltävä mahdollisimman täydellisen kertomuksen aikaan saamiseksi.

Luterilaisessa kirkossa erityisen suuren suosion sai Wittenbergin kaupungin kirkkoherran Johannes Bugenhagenin laatima *Passio*, josta Agricola on kääntänyt oman *Passionsa*. Hän on kuitenkin lyhentänyt Bugenhagenin esitystä jättämällä pois esipuheen ja jälkikirjoituksen sekä sitä seuraavan Jesajan kirjan 53. luvun samoin kuin kertomuksen Jerusalemin hävityksestä.

Liturgisissa kirjoissa ei ole mitään suoranaista merkkiä kääntäjältä tai kirjoittajalta. Ainoastaan painopaikka ja painovuosi on merkitty. Agricolan osuutta kirjojen synnyssä ei kuitenkaan ole asetettu kyseenalaiseksi. Niiden kieli ja kirjoitustapa eivät eroa mitenkään ratkaisevasti Agricolan

³⁴ Heininen 2007, 288–291 ja tässä mainitut lähteet.

omalla nimellään julkaisemista teoksista, eikä ketään muutakaan tuon ajan suomalaista kirkonmiestä ole erityistä syytä olettaa niiden tekijäksi.

Uuden testamentin ja liturgisten kirjojen jälkeen Agricola ryhtyi Vanhan testamentin kääntämiseen. Sen suurista kirjoista hän sai kokonaisuudessaan julkaistuksi vain Psalmit eli *Dauidin Psaltarin* vuonna 1551. Ei ole sattumaa, että Agricola aloitti Vanhan testamentin järjestelmällisen kääntämisen juuri psalmeista. Koska Psalttari koostuu lyhyistä, runomaisista kappaleista, se soveltui erinomaisesti sekä laulukirjaksi että rukouskirjaksi. Psalmeja oli luettu ja laulettu ahkerasti jo keskiajan kirkoissa ja luostareissa erityisesti pienemmissä rukoushetkissä. Koko Psalttari pyrittiin käymään läpi viikon kuluessa. Tästä syystä koko psalmikokoelma oli jaettu seitsemään jaksoon eli yölukuun (*nocturni*). Lukeminen kävi kahden papin yhteistyönä siten, että kumpikin luki vuorotellen yhden säkeen. Yhdessä lukuhetkessä eli *lectiossa* luettiin kolme tai yhdeksän psalmia kerrallaan. Tätä tapaa Agricolakin selosti Psalttarinsa runomittaisessa alkupuheessa ja toivoi sen säilyvän myös luterilaisessa kirkossa. Näin ei kuitenkaan tapahtunut, sillä reformaation myötä laulutaitoisen papiston määrä kirkoissa väheni, hartausharjoitus keskitettiin yhteisiin jumalanpalveluksiin ja suorasanaisia psalmeja alettiin korvata runomuotoisilla virsillä. Koulutusta ja harjoittelua vaativaan antifoniseen eli vuorotteluperiaatteella toimivaan esitykseen ei ollut enää tilaisuuksia eikä käytännön mahdollisuuksiakaan.³⁵

Agricola ei ilmeisesti ollut oman aikansa ainoa psalmien suomentaja. Agricolan nuorempi aikalainen ja seuraaja Paulus Juusten kirjoitti tunnetussa piispainkronikassaan, että psalmit oli kauttaaltaan suomennettu Turun koulussa Juustenin itsensä johdolla, ja Juusten oli selvästi katkera siitä, että Agricola otti kunnian suomennoksesta julkaisemalla käännöksen omissa nimissään.³⁶

Psalttarin runomittaisen alkupuheen alussa Mikael Agricola Torsbius tervehtii itse kaikkia suomalaisia ja selostaa lyhyesti aiempaa kirjallista tuotantoaan. Sen jälkeen hän ylistää psalmien monikäyttöisyyttä, kommentoi Rukouskirjan ja Psalttarin eroavuuksia ja kehottaa käyttämään molempia.

Tämän jälkeen Agricola siirtyy aivan toiseen aihepiiriin, muinaisten suomalaisten pakanalliseen uskontoon ja jumaliin, joita sekä hämäläisillä että karjalaisilla oli runsaasti. Hämäläisten jumalien joukossa on monia sellaisia, jotka mainitaan myöhemmin myös vuonna 1835 julkaistun Suomen kansalliseepoksen Kalevalan runoissa, esimerkiksi runojen sepittäjä ja shamaani Väinämöinen, sään jumala ja seppä Ilmarinen, metsän jumala Tapio ja veden jumala Ahti. Erityisen kiinnostavaa on se, että Agricola mainitsee nämä nimenomaan hämäläisinä jumalina, vaikka Kalevalan aineksia on usein pidetty karjalaisena runoutena.

Psalmien kirjallisessa esitystavassa huomattava ero verrattuna Lutherin saksalaiseen Raamattuun ja vuonna 1541 ilmestyneeseen ruotsinkieliseen Bibliaan on se, että Agricola on omassa Psalttarissaan liittänyt jokaisen psalmin alkuun summaarion eli lyhyen proosamuotoisen

³⁵ Hannikainen 2006, 19–20; 2009.

³⁶ Juusten (1575) 1988, 59–60.

kuvauksen psalmin sisällöstä.³⁷ Päälähteinään hän käytti Lutherin oppilaan ja Wittenbergin linnankirkon saarnaajan Georg Majorin latinankielistä Psalttaria sekä humanistirunoilija Eobanus Hessuksen runomittaista latinankielistä Psalttaria, johon Lutherin oppilas ja avustaja Veit Dietrich oli laatinut proosamuotoiset summaariot koululaisten tarpeisiin. Muutamissa kohdin Agricola turvautui myös historiantutkijan ja hebraistin Sebastian Münsterin selityksin varustettuun raamattulaitokseen, jossa oli rinnakkain Vanhan testamentin hepreankielinen teksti ja sen latinankielinen käännös. Summaarioiden lisäksi Psalttarissa on reunahuomautuksia, joissa selitetään tai kommentoidaan vaikeita kohtia.³⁸

Psalmien lisäksi työsuunnitelmaan kuului osia profeettojen kirjoista. Suunnitellun kokonaisuuden esikuvana oli vuonna 1544 ilmestynyt Johannes Bugenhagenin Psalttari ja siihen liittyvä profeettakirjojen valikoima, jota Agricola kuitenkin itsenäisesti päätti hieman laajentaa. Teknisistä syistä hän ei kuitenkaan onnistunut julkaisemaan kokonaisuutta yhtenä niteenä, vaan se jakautui kolmeksi eri kirjaksi. Vuonna 1551 ilmestyi *Weisut ia Ennustoxet*, joka sisältää osia Mooseksen ja Samuelin kirjoista sekä ns. suurten profeettojen Jesajan, Jeremian, Hesekielin ja Danielin kirjoista. Pienempien profeettojen kirjat on käännetty kokonaan. Vuoden 1552 puolella Agricola julkaisi vielä pikkuprofeetat eli Haggain, Sakarjan ja Malakian kirjat.

Profeettakirjojen kääntäminen oli Agricolalle vaikeampaa kuin Uuden testamentin suomentaminen, sillä Vanhan testamentin alkukieli oli heprea, jota Agricola ei ilmeisesti kovinkaan hyvin osannut. Todennäköisesti hän teki suurimman osan omasta suomennoksestaan käyttäen lähteinään saksan-, latinan- ja ruotsinkielisiä lähdeteoksia. Joka tapauksessa hänen tiedetään käyttäneen myös Sebastian Münsterin teosta, jossa oli julkaistu rinnakkain Vanhan testamentin hepreankielinen alkuteksti ja sen uusi latinankielinen käännös. Lisäksi Münsterillä on runsaasti selityksiä, joista Agricola otti osan omaan tekstiinsä.³⁹

Agricolan viimeiseksi jäänyt suomenkielinen kirja on vain 80-sivuinen, mutta sen alkuruno on huomattavan pitkä. Alussa Agricola tervehtii sekä pappeja että tavallista kansaa ja selittää teoksen painatuksessa tapahtunutta viivästymistä. Sitten hän kuvaa hyvin monipuolisesti niitä armolahjoja, joita Jumala on ihmisille antanut. Hän luettelee luonnonilmiöitä, viljelykasveja, sukulaisia ja maaperän rikkauksia. Hän kuvailee ihmisen aisteja ja muita ominaisuuksia sekä henkisen elämän hyviä ja huonoja piirteitä. Lopuksi hän toteaa, että Raamatun osia voisi kääntää vielä lisääkin, jos ne otettaisiin hyvin vastaan. Ilmeisesti pettyneenä lukijoiden vastahakoisuuteen hän ennustaa, että pian tulevat ne ajat, jolloin suomenkielisiä kirjoja haluttaisiin lukea enemmänkin, mutta sitten niitä on enää vaikea saada käsiinsä. Siksi pitäisi tarttua nyt tilaisuuteen, kun se oli tarjolla. Uusille kirjoille ei kuitenkaan enää ollut kysyntää. Kesti aina vuoteen 1575 asti, ennen kuin seuraava kirja, Paulus Juustenin *Messu*, painettiin suomen kielellä.

³⁷ Agricolan psalmisummaarioita on tutkinut Simo Heininen (1992).

³⁸ Psalttarin ja Vanhan testamentin reunahuomautuksia on tutkinut Simo Heininen (1994, 2008).

³⁹ Heininen 2008, 177–179.

Kirjakieli yhdistää

Suomen kirjakieli luotiin kääntämällä, ja sitä tarvittiin lähinnä reformaation yhteydessä tärkeiksi osoittautuneiden teosten tuottamiseen. Sana sanalta käännettäessä suomen kirjakieleen syntyi muotoja ja rakenteita, jotka olivat vieraita kansankielelle. Kirjakielen aihepiirit edellyttivät sanastoa, jota kansankielessä ei koskaan ollut tarvittu. Kirjoittajien murretaustat olivat keskenään erilaisia, ja kirjakielessä yhdistyivät monien eri murrealueiden ainekset. Näin kirjakielestä tuli alusta alkaen erilaista kuin mikään suomen kielen murre.

Teosten lähdepohjan tutkimus paljastaa laajan kansainvälisen verkoston, jonka tärkeimpiä solmukohtia olivat Wittenberg ja Tukholma. Lutherin itsensä lisäksi tärkeitä kirjallisia esikuvia olivat hänen kollegansa, oppilaansa ja kannattajansa. Vaikutteita Saksasta tuli sekä suoraan että Ruotsin kautta. Toisaalta osana Uppsalan kirkkoprovinsia Suomi on erityisesti liturgisen kirjallisuuden osalta noudattanut pitkälti emämaan kaavoja ja käytäntöjä.

Kirjakielen syntyminen oli ratkaiseva käänne suomen kielen historiassa. Ennen kirjakielen syntyä maan eri osissa puhuttiin eri murteita, eikä mitään yleiskieltä ollut olemassakaan. Vasta kirjat, joita luettiin ja käytettiin samanlaisina kaikkialla maassa, loivat pohjan yhteisen yleiskielen kehittymiselle.

Arkistolähteet ja tekstijulkaisut

Agricola, Mikael = Mikael Agricolan teokset I—III. [I. Abckiria 1543; Rucouskiria 1544; II Se Wsi Testamenti 1548; III Käsikiria Castesta ja muista Christikunnan menoista 1549; Messu eli Herran Echtolinen 1549; Se meiden Herran Iesusen Christusen Pina 1549; Daudin Psaltari 1551; Weisut ia Ennustoxet 1551; Ne Prophetat. Haggaj. Sacharla. Maleachi 1552.] Näköispainos ja tekstien selvennys. WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva 1987. Tekstiosuus verkossa [2.10.2015].
http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/agricola/agricola_coll_rdf.xml

Codex Westh. Kansalliskirjasto, C III 19. [2.10.2015]
<http://www.doria.fi/handle/10024/103426>

Kangasalan messukirja = *Missale Aboense secundum ordinem fratrum praedicatorium*. Lübeck 1488.
Kangasalan seurakunnalle kuulunut kappale. Kansalliskirjasto. [2.10.2015].
<http://www.doria.fi/handle/10024/67149>

Missale Aboense = *Missale Aboense secundum ordinem fratrum praedicatorium 1488*. Näköispainos, toim. Martti Parvio. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Porvoo 1971.

Kirjallisuus

Aalto, Mirelle: *Uppsalan evankeliumikirjan katkelman verbien äänne- ja muotopiirteet*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto 2014.

Codex Westh. Westhin koodeksin teksti. Toimittanut Kaisa Häkkinen. Wanhan suomen arkisto 5. Turun yliopiston kieli- ja käännöstieteiden laitos, suomen kieli, Turku 2012.

Gummerus, Jaakko: Onko katolisella keskiajalla ollut suomenkielisiä virsiä? *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 21*. Helsinki 1933.

Gummerus, Jaakko: *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Toimittaneet Aarno Maliniemi ja Aarne Turkka. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 44. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1944–1955.

Hannikainen, Jorma 2006: *Suomeksi suomalaisten tähden. Kansankielisen tekstin ja sävelmän suhde Michael Bartholdi Gunnæruksen suomenkielisessä Officia Missæ -introituskokoelmassa (1605)*. *Studia musica* 29. Sibelius-Akatemia, Kuopio 2006.

Hannikainen, Jorma: Suomalainen psalmilaulu. *Hymnos 2009*. Hymnologian ja liturgiikan seuran vuosikirja. Helsinki 2009

Heininen, Simo: *Die finnischen Studenten in Wittenberg 1531–1552*. Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft A 19. Helsinki 1980.

Heininen, Simo: *Mikael Agricolan psalmisummaariot*. Suomi 166. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1992.

Heininen, Simo: *Mikael Agricolan Psalmtarin reunahuomautukset*. Suomi 174. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1994.

Heininen, Simo: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Edita, Helsinki 2007.

Heininen, Simo: *Mikael Agricolan Vanhan testamentin reunahuomautukset*. Suomi 196. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2008.

Holma, Juhani: *Sangen ialo Rucous. Schwenkfeldläisten rukouskirja Mikael Agricolan lähteenä*. [Omakustanne.] Helsinki 2008.

Häkkinen, Kaisa: Johdatus Mikael Agricolan runoihin. *Mikael Agricolan runokirja*. Toimittanut Kaisa Häkkinen. Wanhan suomen arkisto 6. Turun yliopisto, Turku 2012.

Häkkinen, Kaisa – Lempiäinen, Terttu: *Aaloesta öljypuuhun. Suomen kielellä mainittuja kasveja Agricolan aikana*. Teos, Helsinki 2011.

Häkkinen, Kaisa – Toropainen, Tanja: Westhin koodeksi ja liturgisen suomen kielen alkuvaiheet. *Risti ja lounatuuli. Rauman seurakunnan historia keskiajalta vuoteen 1640*. Toimittaneet Anu Lahtinen & Miia Ijäs. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2015.

Häkkinen, Kaisa – Tuppurainen, Erkki: Kangasalan missalen suomenkielinen messu. *Sananjalka 56, 7–28*. Suomen Kielen Seura, Turku.

Itkonen-Kaila, Marja: *Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit*. Suomi 184. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1997.

Juusten, Paavali: *Suomen piispain kronikka [1575]*. Suomennos ja selitykset Simo Heininen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1988.

- Kallio, Maria: Excursus: Westhin koodeksin kodikologiaa. *Risti ja lounatuuli. Rauman seurakunnan historia keskiajalta vuoteen 1640*. Toimittaneet Anu Lahtinen & Miia Ijäs. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2015.
- Kurvinen, P. J. I.: *Suomen virsirunouden alkuvaiheet v:een 164.*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1929.
- Lindström, Elina: *Tammelán graduálen reformaatioaikaisten suomenkielisten tekstien iká*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto 2014.
- Murray, Robert: *Finska församlingen i Stockholm*. Svenska kyrkans diakonistyrelses förlag, Stockholm 1954.
- Noack, Bent: Raamatun synty ja historia. *Raamattu ja sen kulttuurihistoria 1*. Toimituskunta Svend Holm-Nielsen, Bent Noack ja Sven Tito Achen. Otava, Helsinki 1970.
- Nuorteva, Jussi: *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*. Suomen historiallinen seura, Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1999.
- Penttilä, Aarni: Upsalan suomenkielisen (1500-luvulta polveutuvan) evankeliumikirjan fragmentin kielestä. *Suomi V:13*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1931.
- Perälä, Anna: *Mikael Agricolan teosten painoasu ja kuvitus*. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007.
- Pirinen, Kauko: *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 62. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki 1962.
- Pirinen, Kauko: Suomenkielisen liturgisen kirjallisuuden synty. *Mikael Agricolan kieli*. Tietolipas 112. Toimittanut Esko Koivusalo. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1988.
- Rajamäki, Suvi: *Uppsalan käsikirjan messun piirteitä ja suhde muihin reformaatioajan messuteksteihin*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto. 2015. [2.10.2015].
<https://www.doria.fi/handle/10024/105144>
- Santesson, Lillemor: Nordic language history and religion/ecclesiastical history III: Luther's reformation. *The Nordic Languages, Vol. 1*. Walter de Gruyter, Berlin – New York 2002.
- Schalin, Olav D.: *Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I*, Svenska Litteratursällskapet, Helsingfors 1946.
- Tarkiainen, Viljo – Tarkiainen, Kari: *Mikael Agricola, Suomen uskonpuhdistaja*. Otava, Helsinki 1985.
- Tuppurainen, Erkki – Hannikainen, Jorma 2010: *Suomenkielisiä kirkkolauluja 1500—1600-luvuilta*. Kirkkomusiikin osaston ja Kuopion osaston julkaisuja 33. Kuopio, Sibelius-Akatemia.
- Uusitalo, Harri: *Reformaatioajan suomenkielisten Isä meidän -rukousten erot*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto 2015. [2.10.2015].
<https://www.doria.fi/handle/10024/104247>
- Vanhan testamentin apokryfikirjat*. Kirkon keskusrahasto. Kirjapaja, Helsinki 2009.

